

Ю. ШЕМШУЧЕНКО, В. АКУЛЕНКО

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ — ПРЕЗИДЕНТ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Дивовижну живучість демонструють активно насаджувані протягом тривалого часу уявлення про «первинність» щодо України різних російських суспільних інституцій, передусім культурних і наукових. Втім, чимало історичних фактів переконують, що у XVII—XVIII ст. Україна була важливим осередком розвою культури, науки, економіки, інтенсивно підживлюючи потенціал Російської імперії. Це наочно ілюструє, зокрема, вся діяльність українського гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Адже він виявився безпосередньо причетним до процесу становлення і розвитку Російської Академії наук і понад 50 років очолював цю установу. Останній гетьман Лівобережної України був водночас і президентом вищої наукової установи Росії.

К.Г. Розумовський

Про життя і діяльність К. Розумовського (1728—1803) як українського гетьмана і російського державного діяча — сенатора, графа і генерал-фельдмаршала — написано вже чимало. Менше відома його академічна діяльність.

Своєю карколомною кар'єрою пастух із села Лемеші, що під Козельцем на Чернігівщині, був зобов'язаний старшому братові Олексію. А той став обранцем долі завдяки чудовому голосу. Його взяли до придворної хорової капели у Петербурзі, де згодом він став фаворитом імператриці Єлизавети Петрівни, однією з найвпливовіших осіб царського двору.

Готуючи свого молодшого брата до служби при дворі, О. Розумовський відправив його на два роки для оволодіння науками до Німеччини і Франції.

Юнака супроводжував ад'юнкт Академії Г.М.

Теплов. У Німеччині (Кенігсберзі, Берліні і Геттінгені) Кирило опанував географію і всесвітню історію, німецьку, французьку та латинську мови, інші науки. У Берліні, зокрема, він навчався у знаменитого математика і фізика, члена Петербурзької Академії наук Л. Ейлера і ще одного члена цієї ж академії Т.Ш. де Пірмона. У листі від 2 липня 1744 р. останній повідомляв у Санкт-Петербург: «...Дозвілля у мене тут немає відтоді, як маю честь вчити п. Розумовського, який, здається, настільки ж задоволений мною, наскільки я ним»¹.

Навчання за кордоном дало позитивні результати. Після повернення К. Розумовського до Петербурга придворні помітили зміни у його вихованні. Він добре розмовляв німецькою і французькою, повадився з гідністю. «Відсутність геніальних здібностей компенсувалася в ньому відданою любов'ю до вітчизни, правдивістю і добродійництвом, якостями, якими він володів найвищою мірою і завдяки яким заслужив загальну повагу»², — зазначав Гельбич. За словами імператриці Катерини II, «він був гарним на вроду, вельми приємним

у спілкуванні і мав оригінальний розум, чим незаперечно переважав брата свого... Я не знаю іншої сім'ї, яка, перебуваючи в такій найвищій милості при дворі, була б так всіма шанована, як ці два брати».

Почесті не запаморочили голову молодого Кирила Розумовського, і він продовжував удосконалюватись у науках. При цьому активно спілкувався з козацькою старшиною, яка намагалася за допомогою братів Розумовських відновити гетьманство в Лівобережній Україні.

Герб К. Розумовського

Через рік після повернення з-за кордону, 21 травня 1746 р., графа К. Розумовського з урахуванням його «особливих здібностей і набутої в науках майстерності» призначили президентом Академії наук і мистецтв із щорічною платнею 3000 рублів. А 12 липня новопризначений президент звернувся до академіків з промовою. Він, зокрема, сказав: «Наша всемилостивіша Імператриця і самодержиця призначила мене президентом Імператорського товариства (тобто Академії. — Авт.). Я хочу просити вас, щоб віднині для виконання свого обов'язку ви звертались до мене тими засобами, за допомогою яких наша велика держава здобула б разом зі славою також істинну користь для себе. Це є перша і найважливіша мета вашого вченого товариства, задля якої воно засноване».

Права та обов'язки Академії на час затвердження К. Розумовського її президентом чітко визначені ще не були. Петро I не встиг підписати Положення про Академію, створену ним відповідно до сенатського указу від 28 січня (8 лютого) 1724 р. А тому вона фактично керувалася у своїй діяльності проектом «Положення про створення Академії наук і мистецтв», складеним її першим президентом Л.Блюментростом. Цей проект був розглянутий у січні 1724 р. на засіданні Сенату, але офіційно не затверджений. Через відсутність інших статутних документів даний проект використовувався для вирішення різноманітних академічних питань.

К. Розумовський добре усвідомлював курйозність такої ситуації. А тому доручив асесору Г. Теплому і раднику академічної канцелярії І. Шумахеру скласти проект регламенту Академії. Президент особисто керував цією роботою. 4 липня 1747 р. Регламент Імператорської Академії наук і мистецтв був розглянутий і затверджений Колегією іноземних справ, а 24 липня того ж року — імператрицею Єлизаветою Петрівною. Відтоді Петербурзька академія наук почала іменуватись «Імператорською».

У преамбулі Регламенту зазначалося, що, заснувавши Академію, Петро I поклав добрий початок розвитку наук і мистецтв у Росії, однак через те, що не було прийнято

відповідного регламенту, який би визначав структуру, штати і форми роботи Академії, вона не могла здійснити істотні кроки в цьому напрямі. Вироблений регламент був спрямований на усунення такого стану справ. Згідно з ним Академію розділили на власне Академію та Академічний університет, який фактично почав своє функціонування з указу К. Розумовського від 1 вересня 1747 р. Указом передбачалося набрати до університету 30 «молодих і здібних людей у студенти».

Головним завданням Академії регламент визначав розвиток науки і мистецтв для загальної користі. З цією метою вона поділялася на астрономічний, фізичний і фізико-математичний класи. Історико-філологічні та юридичні науки були віднесені до університету.

Загальна кількість академіків встановлювалась на рівні десяти осіб. Стільки ж вводилося до складу Академії і почесних членів. Кожен академік міг мати ад'юнкта, який допомагав йому в роботі і сам готувався до одержання академічного звання.

Передбачалося проведення щорічних загальних академічних зборів. На них кожний академік мав звітувати про свою роботу, доповідати про винаходи і наукові здобутки. Організаційні питання проведення цих зборів покладалися на конференц-секретаря Академії.

Широкі повноваження надавалися регламентом президентові Академії. Він керував усіма департаментами, а також університетом Академії, вирішував питання про призначення та звільнення академіків і ад'юнктів, вів засідання академічних зборів, стежив за витрачанням коштів, доповідав імператриці про роботу Академії тощо. Йому надавалося також право вносити зміни та доповнення до Регламенту і навіть відступати від його положень, якщо він вважав це за важливе і корисне.

К. Розумовський не був науковцем, а тим більше — видатним. Та він і не претендував на це. Обіймаючи посаду президента Академії, він так і не став академіком (дивина як на нинішній час). Кирило Григорович був на цій посаді адміністратором. Не маючи належного досвіду, вже від початку свого президентства він зіткнувся з чималими труднощами. А тому багато в чому покладався на Г. Теплова, який нерідко вів подвійну гру, підтримуючи в ряді питань І. Шумахера — одного з головних інтриганів у колективі Академії. До речі, саме під його впливом до Регламенту Імператорської Академії наук і мистецтв були внесені положення, які надавали перевагу в її формуванні іноземним ученим.

На цьому тлі у К. Розумовського склалися досить непрості стосунки з М. Ломоносовим, який прийшов до Академії у 1742 р. Талановитий та різнобічний вчений був людиною зі складним характером і нерідко давав волю емоціям, ведучи тривалу боротьбу із засиллям іноземців в Академії. К. Розумовський, з одного боку, як президент Академії, високо цінував талант М. Ломоносова, а з другого — не міг не враховувати конкретну ситуацію, яка склалася в академічному середовищі. Вона була пов'язана з тривалою ворожнечею та взаємними клепами різних угруповань. Не залишався осторонь цієї боротьби і М. Ломоносов.

Щоб якось послабити напруженість, К. Розумовський запросив із Сенату всі справи, що стосувалися чвар між академіками, а також звелів кожному з них ще раз викласти свою думку. Після вивчення ситуації президент подав до Сенату такий висновок: «...Коли, взявшись за правління академічними справами, я розглянув роботу професорів, то виявилось, що деякі з них жили тут більше на збиток державі і дурили керівників, аніж

прагнули принести користь народу, до того ж не відповідну своїм знанням і праці вимагали собі платню».

Але конкретно якихось заходів вжито не було. М. Ломоносов був невдоволений тим, що на його скарги не відгукнулися належним чином. З цього приводу він зазначав: «Нинішній президент його величність граф Кирило Григорович Розумовський для російського народу міг би багато досягти, якби трохи більше вникав в академічні справи. Але з самого початку довірився Шумахеру, а особливо, що тодішній асесор Теплов був йому предводитель, а Шумахеру — приятель».

Втім, у 1748 р. К. Розумовський підніс імператриці оду М. Ломоносова «Восшествие на престол» і домігся винагороди авторові у сумі 2000 рублів. Він же подбав, щоб привести академічну лабораторію М. Ломоносова в такий стан, аби вчений міг «зручно і з користю провадити всі досліди, які тільки трапляються в хімії». За президентства К. Розумовського М. Ломоносов отримав казенну квартиру і чин колезького радника. З цього приводу він писав І. Шувалову: «Президент наш добрий, тільки довірився Теплову».

У 1750 р. К. Розумовського було обрано на козацькій раді у Глухові гетьманом Лівобережної України. На додачу до відповідальної посади президента Імператорської Академії наук і мистецтв він отримав і гетьманську булаву. На цю подію М. Ломоносов відгукнувся віршем «Полидор».

«Доколе будет Днепр в брегах своих крутиться,

Доколе алтари здесь будут Ей куриться,

И лавры завсегда торжественны цвести.

Здесь пляски на лугах повсюду раздаются,

И с шумом радостным в порогах воды льются.

Избыточно цветы дают свой нежный дух,

И ветвями древа, красуясь, качают,

И горы и леса Богиню возвышают,

Что к их желанию склонила щедрый слух.

Тебя здесь, Полидор, желали рощи злачны,

Долины тучные, источники прозрачны,

Тебя желали здесь обильныя поля».

Перед від'їздом до гетьманської резиденції, старовинного Глухова, К. Розумовський звернувся до імператриці з листом, в якому висловлював занепокоєння долею Академії на час своєї відсутності у Петербурзі. Він ставив питання про введення в Академії посади віце-президента, який безпосередньо вирішував би поточні справи, узгоджуючи найважливіші з них через листування з президентом. Але імператриця не погодилася. Це зміцнило позиції І.Шумахера у фактичному керівництві Академією. Він, зокрема,

відмовив М. Ломоносову у відрядженні до Москви для збирання матеріалів з питань мозаїчного мистецтва, більше того, переконав К. Розумовського у тому, що вчений не визнає влади президента і не бажає підкорятися його розпорядженням. Інтриги досвідченого канцеляриста досягли мети: К. Розумовський оголосив М. Ломоносову догану.

Суть питання, проте, полягала не у «непокорі» президентові. М. Ломоносов домагався того, щоб жодним «вченим справам» канцелярія не давала ходу без їх обговорення академічними зборами, і просив у К. Розумовського «негайної наукам допомоги». Зважаючи на це прохання, президент створив спеціальну комісію, до якої включив і Ломоносова, і Шумахера. Але комісія не виробила конструктивних пропозицій щодо поліпшення діяльності Академії. Як зазначав М. Ломоносов, «з одного кінця Академію хочуть полагодити, а з другого — псують».

Розкритикував М. Ломоносов і запропоновану К. Розумовським назву академічного журналу — «Санкт-Петербургские ежемесячные сочинения». Вчений, зокрема, заявив, що коли навіть назвати журнал «Санкт-Петербурзькими штанами, то это тоже приемлемо будет». Перший номер журналу вийшов у 1755 р. під назвою «*Ежемесячные сочинения*».

У перші роки правління Катерини II К. Розумовський майже повсякчас перебував при імператорському дворі, займаючись як політичними, так і академічними справами, які знову й знову стосувалися суперечок між академіками. Запальна участь у них М. Ломоносова призвела до того, що в Москві постало питання про звільнення його з Академії, що й було зроблено царським указом від 2 травня 1763 р. Правда, через десять днів імператриця скасувала цей указ. Вона ж першою серед коронованих осіб відвідала урочисте засідання Академії.

Попри всі труднощі і дискусії, Імператорська Академія наук і мистецтв за президентства К. Розумовського посіла помітне місце серед наукових установ Європи. Проведені тут М. Ломоносовим піонерські наукові дослідження багато в чому випередили час. В Академії працювали математик і фізик Л. Ейлер, історик Ф. Міллер, природознавець П. Паллас та інші відомі іноземні вчені. Академія поповнилася талановитими російськими науковцями. Імена академіків С. Румовського, Г. Козицького, М. Мотоніса, С. Крашенинникова, В. Тредіаковського, С. Котельникова, О. Промасова та інших стали широко відомими у науковому світі. За часів К. Розумовського Академія була чи не першим центром, де перекладали, видавали і поширювали західноєвропейську наукову і художню літературу. При ній з цією метою було засновано першу в Росії книжкову крамницю. Діяли також бібліотека, Кунсткамера, друкарня, художні майстерні тощо.

Регламент Академії 1747 р. передбачав річні асигнування на її утримання у сумі 53 тисячі рублів. Та у зв'язку з її розширенням цих коштів стало замало. Водночас через розширення автономних засад діяльності Академії виникла необхідність переглянути і сам Регламент. У 1764 р. К. Розумовський доручив М. Ломоносову і І. Тауберту підготувати проект нового статуту Академії. У проекті, поданому М. Ломоносовим, передбачалося демократизувати Академію, надати їй більшу внутрішню автономію, ліквідувати бюрократичні перепони у проведенні наукової діяльності тощо. Вказувалось також, що президент і науковий склад Академії мають обиратися насамперед з російських учених, що ж до іноземців, то вони можуть входити до неї тільки якщо це видатні науковці.

Свій проект статуту запропонував також Л. Ейлер (1766). Слідом за ним спеціальна академічна комісія виробила ще один проект статуту Академії (1769). Але жоден з них не

був затверджений. Таким чином, Академія до середини 1803 р. продовжувала діяти на основі Регламенту 1747 р., розробленого під керівництвом К. Розумовського.

Завантажений державними справами і функціями гетьмана Лівобережної України, К. Розумовський, звичайно, не мав можливості приділяти Академії достатню увагу. І з цього погляду зауваження М. Ломоносова були слухними. Але на період відсутності Кирила Григоровича у Петербурзі Академія не залишалася без керівництва. Президентів у цьому допомагали директори Академії. Першим з них був В.Г. Орлов (1766—1774), потім — С.Г. Домашнев (1775—1783), К.Р. Дашкова (1783—1796), П.П. Бакунін (1796—1798). К. Розумовський залишався президентом Академії до 5 квітня 1798 р. Втім, в останній період президентства він академічними справами майже не займався, і Академією фактично керували директори.

Працюючи для розвитку науки і культури Росії, К. Розумовський не забував і про Україну. До своєї резиденції у Глухові він привіз мистецьку трупу і влаштував перший у Лівобережній Україні професійний театр. Потім захопився ідеєю створення Малоросійського університету у м. Батурині, куди намагався перенести з Глухова гетьманську резиденцію. З цією метою разом з Г. Тепловим ознайомився у 1761 р. з роботою Московського університету. Але ці плани не вдалося втілити в життя у зв'язку з ліквідацією Катериною II гетьманства і козацької автономії у Лівобережній Україні.

К. Розумовський сприяв своїм землякам у налагодженні зв'язків з Імператорською Академією наук і мистецтв. За його підтримки у 1779 р. було обрано членом-кореспондентом Академії уроженця Глухова Федора Осиповича Туманського, який займався науковою і літературною діяльністю. Пізніше Туманський видавав у Петербурзі журнали «*Российский магазин*», «*Зеркало света*» та «*Лекарство от скуки и забот*». Підготував і видав десяти томник матеріалів про життя і діяльність Петра I, працював над Топографічним описом Гетьманщини (1791—1796). Маючи чин бунчукового товариша у другій Малоросійській колегії, він відкрив у Глухові першу на Гетьманщині книгарню. Книжки до неї надсилала книжкова крамниця Петербурзької Академії. Вони поширювалися по всій Лівобережній Україні³.

Ф. Туманський задумав також заснувати у Глухові філію Імператорської Академії наук і мистецтв. Всю організаційну роботу глухівський ентузіаст брав на себе, обіцяючи на цю справу пожертвувати власні гроші і свою бібліотеку. Відоме його листування з директором Академії С. Домашневим. Проте переконати останнього у доцільності відкриття в далекому від Петербурга провінційному місті філії столичної Академії не вдалося. Та й навряд чи можна було чекати на інше.

У буремному 1918 р. народний комісар освіти РСРФР А.В. Луначарський в одній зі своїх статей визнав, що у XVII—XVIII ст. Росія стояла на плечах України у військовому, економічному і культурному відношеннях. Завдяки цьому Росія зміцнилась, стала могутньою європейською державою, а Україна, все віддавши, занепала⁴. Діяльність К. Розумовського на посаді президента Імператорської Академії наук і мистецтв — ще одне свідчення на користь такого висновку.

АКУЛЕНКО Віктор Іванович. Доктор юридичних наук. Провідний науковий співробітник того ж інституту. 2002.

¹ [\[до тексту\]](#) Цит. за: Васильчикова А.А. Семейство Разумовских. — С.-Петербург, 1880. — Т. 1. — С. 56.

² [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 58.

³ [\[до тексту\]](#) Ш е м ш у ч е н к о Ю. Наш друг Туманский. — К., 2000. — С. 180.

⁴ [\[до тексту\]](#) Грядущее. — М., 1918. — № 2. — С. 36.